

INTRODUCERE

Nevroza de clasă definește principalele caracteristici ale conflictelor psihologice generate de declasarea socială. Dezvoltarea societăților moderne îi determină pe tot mai mulți indivizi să-și schimbe locul în societate. Mobilitatea culturală și mobilitatea socială participă la apariția fenomenului de individualizare: individul este definit mai puțin prin raportarea la un grup social/etnic/familial care îi conferă un loc într-o ordine fixă, ci mai mult prin raportarea la el însuși și la o serie de categorii desocializate (personalitatea, contul bancar, semnul zodiacal, fizicul...) aflate într-o ordine în mișcare. Acest fenomen are mai multe urmări.

Societăților tradiționale, ierarhizate în funcție de o structură socială instalată deja și relativ fixă, în care fiecare individ ocupă un loc determinat, li se substituie o societate multipolară, formată în jurul unor rețele încâlcite printr-o „ordine” instabilă ce îi determină pe indivizi să-și schimbe locul pe parcursul vieții sau, la un moment dat, să ocupe mai multe locuri în cadrul unor rețele diferite. Multiapartenența este, de altfel, o strategie necesară pentru a deține poziții de putere, fie că vorbim de domeniile economic, politic sau de cel intelectual.

În cadrul organizațiilor, această mișcare în rețea schimbă, de asemenea, strategiile de putere și aspirațiile în carieră. Conducerea de tip patronal este înlocuită de modelul managerial și de

dezvoltarea unei ideologii „liberale“, bazată pe adeziune și pe motivație, valori care caută să echilibreze nesiguranța și stresul care domnește acolo¹. În aceste lumi, *lupta pentru un loc tinde să înlocuiască lupta de clasă*. În lumea industrială, ne nășteam muncitor sau burghez și așa rămâneam toată viața în cea mai mare parte a cazurilor.

În lumea de astăzi, competiția pentru ocuparea sau „inventarea“ propriului loc social este din ce în ce mai acerbă. Deși inegalitatea de șanse a rămas, concurența este din ce în ce mai puternică. Fiecare individ, indiferent de originea sa, se confruntă cu nevoia de a-și găsi locul, de a „avea o situație“ și chiar de „a-și crea un loc de muncă“. Pozițiile nu mai sunt alocate odată pentru totdeauna, ele trebuie „luate“ de la cei care le dețin sau trebuie să fie inventate altele noi. Această situație produce efecte contradictorii: mobilitatea determină o mai mare libertate de alegere și mai multe posibilități de schimbare, dar conduce în același timp la nesiguranță, la teama de a pierde și la excluderea celor care sunt eliminați din această competiție.

Dacă societatea împărțită pe clase din capitalismul industrial era o societate rigidă, ierarhizată și, prin urmare, represivă, societatea duală care se conturează în prezent este fragmentată, fragilă și opresivă: ea tinde să transforme individul în propriul său reper, face din „realizarea de sine“ un scop de atins, fiecare persoană este într-un fel condamnată să reușească, „SINELE fiecărui individ a devenit principala povară“, conform expresiei lui R. Sennet². Domnia ierarhiei supraegoului tinde să fie înlocuită

¹ Asupra acestor aspecte, a se vedea: M. Pagès, M. Bonetti și V. de Gaulejac, *L'emprise de l'organisation*, Editura Desclée de Brouwer, 1999; Collectif Sciences Humaines Dauphine, *L'organisation et le management en question(s)*, Editura l'Harmattan, 1987, reeditare la Editura Desclée de Brouwer, 1998.

² R. Sennett, *Les tyrannies de l'intimité*, Editura Le Seuil, 1979.

de tirania narcisismului, conform analizei lui C. Lasch³ asupra societății americane.

Totuși, aceste schimbări nu elimină influența pe care o au asupra formării sale, atât clasa socială, cât și identitatea individului. Noțiunea de individ fără apartenență pe care o propune G. Mendel anunță o transformare probabilă, dar care rămâne, totuși, relativă⁴.

Indivizii fără apartenență sunt mai curând indivizi cu apartenențe multiple. Mobilitatea socială poate lua mai multe forme: schimbare de profesie din cauza fluctuațiilor din producție, schimbarea regiunii determinată de mobilitatea profesională, schimbarea clasei legată de procesul de ascensiune sau de regres social... Dar evoluția mobilității circulației (la nivel individual) nu a schimbat fundamental structura de clasă din societate: analizele mobilității sociale arată că mobilitatea structurală rămâne scăzută.

Este ceea ce reiese din lucrările unor autori ca P. Bourdieu (*La distinction*), D. Bertaux (*Destins personnels et structure de classe*) sau C. Thelot (*Tel père tel fils?*). Fenomenele de replicare socială care determină probabilitatea ca fiii să ocupe un loc similar, în ierarhia socială, cu cel al părinților, sunt încă puternice. Tocmai noțiunea de clasă socială este cea care tinde să se schimbe, în același mod în care burghezia și clasa muncitoare din secolul al XIX-lea au suferit transformări importante.

În același mod, conflictele majore care marcau relațiile sociale de la sfârșitul secolului al XX-lea nu mai pot fi interpretate în termeni de luptă de clasă. Totuși, ceea ce numim luptă pentru un loc/o poziție rămâne puternic influențat de permanența cla-

³ C. Lasch, *Le complexe de Narcisse*, Editura R. Laffont, 1980.

⁴ G. Mendel, *54 millions d'individus sans appartenance*, Editura R. Laffont, 1983.

selor sociale. Apartenența originară la o anumită clasă socială este un element fundamental ce determină probabilitatea de acces la o anumită poziție socială. Această permanență se manifestă în special la indivizii „strămutați”, când această strămutare îi face să aparțină simultan unor grupuri sociale diferite, ale căror raporturi sunt marcate istoric de dominația unuia asupra celuilalt.

Aceste raporturi de putere se manifestă prin procese de opoziție, de invalidare, de supunere, de respingere, ce influențează personalitatea indivizilor care compun aceste grupuri. Exact respectivele efecte psihologice ale acestor procese ne propunem să le scoatem în evidență, prin analiza conflictelor de identitate pe care le experimentează persoanele aflate în ascensiune sau în regres din punct de vedere social.

Este cazul imigranților de a doua generație care s-au mutat în Franța, fii și fiice de țărani sau de muncitori care au devenit diplomați sau manageri, cazul copiilor proveniți din marea burghezie care se află în declin, al tuturor celor a căror traiectorie socială este marcată de rupturi importante și care se confruntă cu sisteme de referință duble și contradictorii. Orice individ care schimbă clasa socială trăiește acel conflict dintre identitatea moștenită, identitatea originară care îi este conferită de mediul familial⁵ și identitatea dobândită, cea pe care o construiește pe parcursul vieții.

Aceste conflicte nu provoacă obligatoriu o nevroză. Pentru ca o nevroză să existe, este necesar ca aceste conflicte să se grezeze pe o structură psihică vulnerabilă și să fie dublate de o dezvoltare psihosexuală problematică. Principala caracteristică a nevrozei de clasă ține de integrarea sistemică a conflictelor sociale și a

⁵ Cf. V. de Gaulejac, *L'héritage*, în revista *Connexions*, nr. 41, octombrie '83.

conflictelor psihice, conflicte care se suprapun și se potențează reciproc. Termenul de nevroză de clasă este ambiguu pe plan teoretic, deoarece acesta tinde să asocieze o noțiune clinică și o noțiune sociologică care nu au legătură directă: clasele nu sunt nevrotice, nevrozele nu depind de clasa socială. În psihanaliză, termenul de nevroză definește un mod de structurare psihică, iar aici este folosit pentru a descrie un tablou clinic. Termenul „de clasă” ar putea lăsa să se înțeleagă că prezentăm o tipologie a nevrozelor în funcție de clasele sociale (ar fi necesar atunci să punem expresia de *nevroză de clasă* la plural) sau că definește caracteristicile patogene ale diferitelor clase sociale, ceea ce nu este cazul. Am păstrat termenul, totuși, pentru că provoacă un ecou persoanelor ale căror conflicte psihologice sunt legate de o declasare socială. În subiectivitatea lor, există o legătură strânsă între traiectoria socială și dificultățile psihologice cu care se confruntă aceste persoane. Dacă termenul de nevroză de clasă este criticabil din punct de vedere teoretic, el permite totuși caracterizarea unui tablou clinic care descrie simptomatologia indivizilor care își schimbă poziția în structura clasei. Descrierea acestui tablou clinic ajută la clarificarea rolului factorilor psihosexuali și al celor sociali în apariția și dezvoltarea acestui tip de nevroză.

Această analiză este o ocazie de a reflecta asupra raporturilor dintre sociologie și psihanaliză, asupra interesului și limitelor contribuțiilor pe care le au în înțelegerea destinului umane și a conflictelor existențiale: despre relațiile existente între istoria socială, istoria familiei și istoria personală în privința dezvoltării personalității; despre geneza socială a conflictelor psihice, în special în dezvoltarea sentimentelor de vinovăție, de umilință și de inferioritate; despre legăturile dintre elementele sexuale și

elementele sociale ale complexului lui Oedip; despre noțiunile de roman familial și clivaj al eului...

Această lucrare descrie analiza dialectică, ale cărei baze le-am pus împreună cu M. Bonetti și M. Pagès cu ocazia cercetării noastre asupra influenței organizării și care constă, conform expresiei lui Max Pagès, în „a propune articulări semnificative între procese care aparțin unor domenii diferite”⁶.

Această analiză are la bază patru principii:

- un demers multipolar care constă în chestionarea unui fenomen, în acest caz, nevroza de clasă, la punctul de confluență a mai multor metode;
- o problematizare multiplă care reunește mai multe perspective, în acest caz, abordări fenomenologice, psihanalitice și sociologice;
- modelul autonomiei relative care permite explicarea noțiunii de articulare: fiecare registru studiat (registru social, registrul psihofamilial și registrul psihic) are o dinamică proprie de funcționare, dar este legat de celelalte registre printr-o serie de corespondențe, prin influențe reciproce de complementaritate sau de opoziție, de respingere sau de integrare, de potențare sau de neutralizare;
- accentul pus pe contradicții ca analizori pentru conflictele observate: conflictele trăite de indivizi sunt interpretate ca răspunsuri la contradicțiile cu care se confruntă. Nevroza de clasă este rezultatul contradicțiilor care operează pe trei registre ce se potențează reciproc pentru a produce o „structură închisă”, conform definiției lui Roger Perron⁷.

⁶ Cf. Max Pagès, *Trace ou sens*, Editura Hommes et Groupes, 1986.

⁷ R. Perron, *Genèse de la personne*, Editura P.U.F., 1985.

- registrul social: contradicțiile sociale ce caracterizează raporturile de clasă traversează identitatea indivizilor care au dublă apartenență;
- registrul familial: aceste raporturi se răsfrâng în interiorul sistemului familial, cel mai adesea în cuplul parental, cel care transmite copiilor aspirații și modele de identificare contradictorii;
- registrul psihosexual: aceste conflicte influențează contradicțiile dorințelor inconștiente, în special cele oedipiene și au influență asupra sentimentului de vinovăție ca rezultat al acestor conflicte.

Imbricarea acestor contradicții într-un „complex”, într-un „nod”, corespondența lor interactivă într-un sistem care se închide în sine însuși, determină producerea unei structuri nevrotice care are tendința de a se repeta, inhibarea și rezistența la schimbare.

Materialul utilizat în această cercetare a rezultat, în principal, din seminariile de implicare și de cercetare pe tema „Roman familial și traiectorie socială”, ale căror principii și metodă le expunem în capitolul 8. Acest material reprezintă un corpus de 600 de povești personale colectate pe parcursul a aproximativ cincizeci de seminarii pe care le-am condus personal. Din aceste 600 de cazuri, am reținut aproximativ douăzeci care au dat naștere unei serii de interviuri individuale desfășurate în afara cadrului de timp alocat seminarului.

Am ales să prezentăm în această lucrare doar câteva cazuri și mărturii autobiografice, publicate sub formă de romane sau de povestiri de viață. Această limitare are un caracter deliberat, ca urmare a influenței pe care a avut-o experiența lui Freud, care îi declara lui Lou Andréa Salomé: „Știți că sunt preocupat de fap-

tul izolat și că de acolo aștept să se nască universalul” (scrisoare din 1915). Pentru a trece de la cazul Dora la înțelegerea isteriei, de la cazul președintelui Schreber la înțelegerea paranoiei, Freud trebuie să fi analizat sute de cazuri. Cazul reprezintă restrângerea, la o singură persoană, a proceselor descoperite, pas cu pas, în cazurile altor persoane. Cazul descrie ipotezele dezvoltate în afara acestuia și dobândește un caracter universal în momentul în care singularitatea i-a fost relativizată și devine reprezentativă pentru mecanismele care acționează în cadrul fenomenului studiat.

Referitor la președintele Schreber, Freud își explica abordarea astfel: „Mărturia scrisă de bolnav poate înlocui cunoașterea bolnavului. De aceea consider că este legitim să anexez la povestea bolii interpretările analitice ale unui paranoic pe care nu l-am văzut niciodată, dar care și-a scris și publicat el însuși cazul⁸”.

Utilizarea clinică a materialului autobiografic ridică totuși o serie de probleme. Vorbim de o formă de exprimare elaborată deoarece este mediată de scris, care este diferită de exprimarea orală, ce poate părea, *a priori*, mai spontană. De fapt, aceste diferențe pot fi mai puțin importante decât s-ar crede. Orice discurs, scris sau oral, este o reconstrucție și din acest motiv nu poate fi identic cu realitatea. *A fortiori*, atunci când ne referim la un discurs despre trecut, nu poate fi vorba decât de „un timp reconstituit”. Aceasta este calitatea esențială a romancierului, de a găsi cuvintele cât mai apropiate de real: „Poeții și romancierii sunt aliați prețioși, iar mărturia lor trebuie mult valorizată, pentru că ei cunosc, între cer și pământ, multe lucruri pe care deșteptăciunea noastră academică nici nu le-ar putea concepe. Ei sunt, în

⁸ Cf. S. Freud, *Cinș psihanalyses*, Editura P.U.F., 1966, p. 264.

privința cunoașterii sufletului, stăpânii noștri, ai oamenilor de rând, pentru că ei au acces la resurse pe care noi nu le-am făcut încă accesibile științei”⁹.

Așadar, dacă romanul oferă un material rigid care nu poate fi îmbogățit de dinamica interactivă existentă într-un interviu de cercetare sau unul terapeutic, relevanța sa depinde de capacitatea autorului de a scoate în evidență „adevărurile” condiției umane. Prin faptul că autorul găsește cuvintele care exprimă cel mai bine legăturile dintre sentimente, situații, emoții, reprezentări... subiectivitatea sa ne poate lămuri asupra propriei noastre existențe. Atunci când un astfel de discurs dă naștere unei analize și interpretărilor, întrebarea nu este dacă acestea sunt corecte sau greșite pentru cel care a făcut posibilă enunțarea lor, ci dacă ne permit să extindem înțelegerea mecanismelor aflate în acțiune. Important nu este să înțelegem opera în sine sau autorul acesteia, ci să dăm naștere unor ipoteze a căror validitate depinde atât de capacitatea lor de a explica procesul, cât și de gradul lor de generalizare.

Romanul este un instrument privilegiat de investigare a articularilor dintre psihic și social. Mai are încă un avantaj, este un material publicat și, prin urmare, accesibil tuturor. Publicarea poveștilor personale ridică o serie de probleme de etică, de metodologie și de deontologie, în special atunci când sunt folosite pentru a fi publicate. Nu se pune aceeași problemă în cazul literaturii, pentru că autorul își asumă în prealabil riscul lecturii și mai ales al interpretării a ceea ce a scris. Povestea pe care autorul a scris-o trece mai târziu în domeniul public și astfel toată lumea are dreptul să o comenteze, să o analizeze, să o interpreteze și să

⁹ Cf. S. Freud, *Délire et rêves dans la „Gradiva de Jensen“*, Editura Gallimard, colecția Idées, Paris, 1971.

o folosească. De altfel, această popularizare facilitează discuția și confruntarea. Pe de altă parte, nu este posibilă publicarea *in extenso* a interviurilor de cercetare. Prin urmare, putem întotdeauna să suspectăm că cercetătorul a extras din materialul brut doar acele elemente care îi susțin demonstrația. Orice ar fi, verificarea este rareori posibilă, iar discutarea ipotezelor nu poate fi decât parțială, datele primare fiind cunoscute doar de cercetător. Romanul permite așadar o confruntare mai largă, deoarece toată lumea poate face referire în mod constant la el.

Acesta este motivul pentru care, în cadrul prezentării lucrării noastre, am acordat o importanță mare referințelor la romane. În timp ce majoritatea ipotezelor au fost construite pornind de la poveștile de viață pe care le-am colectat, am ales în mod sistematic să ilustrăm aceste ipoteze prin referirea la cazuri literare, ori de câte ori acest lucru a fost posibil.